

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 16ΗΣ ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1992

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΙΧΑΗΛ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ.— **Θέματα φιλοσοφίας του Έμπεδοκλέους**, υπό του 'Ακαδημαϊκού κ. Κωνσταντίνου Δεσποτοπούλου*.

Ἡ φιλοσοφία, τὸ κατόρθωμα κατ' ἐξοχὴν τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ἐμφανίζεται ἱστορικά, ἢ καὶ στὴν οὐσία της, σὲ διάταξη ὀξύτατη πρὸς δύο ἔνδοξους κλάδους τοῦ ἐπίσης, τὴν ποίηση καὶ τὴ ρητορική.

Ὁ Ξενοφάνης ἐπικρίνει τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Ἡσίοδο, ὁ Ἡράκλειτος κατηγορεῖ τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Ἀρχίλοχο. Ὁ Πλάτων ἐμβαθύνει τὴν ἀντίθεση τῆς φιλοσοφίας πρὸς τὴν ποίηση, ἀν καὶ διαδηλώνει ἐπίσης τὴν προσωπικὴ κλίση τοῦ γιὰ τὴν ποίηση, ἀλλὰ καὶ τὴν παραδοχὴ της μερικὰ στὴν ἰδανικὴ πολιτεία¹. Προβάλλει ὅμως ὁ Πλάτων πολὺ ἔντονα καὶ τὴν ἀντίθεση τῆς φιλοσοφίας πρὸς τὴ ρητορική, ἰδιαιτέρα στὸ νεανικὸ ἔργο του *Γοργίας*, ἐνῶ γίνεται καὶ πρὸς τὴ ρητορική ἀνεκτικώτερος σὲ μεταγενέστερα ἔργα του, ὅπως ὁ *Φαῖδρος* καὶ προπάντων ὁ *Πολιτικός*.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιδίωξε νὰ καταξιώσει φιλοσοφικὰ τὴν ποίηση, μὲ τὸ ἔργο του *Ποιητική*, ἀνταπόκριση κάπως στὴν πρόκληση τοῦ διδασκάλου του, καὶ ἀκόμη ἐπιδίωξε νὰ καταξιώσει κάπως καὶ τὴ ρητορική, μὲ τὸ ἔργο του *Ρητορική*. Ὁ Πλάτων ἀφῆκε συχνὰ τὴν ποιητικὴ ἐμπνοή του νὰ χορηγεῖ ἔξοχο κάλλος στὰ ἔργα του. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἦταν ἄμοιρος ἀπὸ ρητορικὴ δεινότητα, ἐφόσον τουλάχιστον σὲ κάποια ἔργα του ὑπῆρχε, κατὰ μαρτυρία τοῦ Κικέρωνος, *flumen aureum eloquentiae*.

---

* C. DESPOTOPOULOS, *Sur la philosophie d'Empédocle*.

1. Βλ. Δεσποτοπούλου, *Μελετήματα Φιλοσοφίας II*, 1980, σ. 41-85, *Πολιτικὴ Φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος*, 1980, σ. 108.

Ἡ ποίηση, ἕως τὴν ἐποχὴ τοῦ Πλάτωνος, εἶχε ὑπάρξει κύρια πηγὴ τῆς παιδείας τῶν Ἑλλήνων, ἐνῶ καὶ ἀποτελοῦσε, ἀκόμη καὶ πολὺ ἀργότερα, πνευματικὴ λειτουργία ὑψηλῆς κοινωνικῆς ψυχαγωγίας. Ἡ ρητορικὴ, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Περικλέους, εἶχε εἰσβάλει ὀρμητικὰ στὴν πολιτικὴ ζωή, ἀλλὰ καὶ στὴν παιδεία τῶν Ἀθηναίων¹ καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, καὶ εἶχε μάλιστα, προπάντων αὐτῇ, καταστήσει τὴ Ρόδο τῶν δύο τελευταίων π.Χ. αἰώνων παιδευτήριον τῆς Ἑλλάδος, ὅπου ἐμαθήτευσαν καὶ διάσημοι ἄνδρες τῆς Ρώμης καὶ οἰκειώθηκαν αἴσια μὲ τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα καὶ συνέβαλαν στὴν διάδοσὴ του πρὸς τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη².

Ὁ Ἐμπεδοκλῆς, ὁ μέγας Ἀκραγαντίνος, ὁ θρυλικὸς αὐτὸς ἥρωας τοῦ πνεύματος³, εἶχε μὲ τὸ ἔργο του καὶ μὲ τὴ δράση του καὶ στὴν ὑπαρξή του πραγματώσει ἔκπαγλα τὴ σύνθεση τῆς φιλοσοφίας μὲ τὴν ποίηση καὶ μὲ τὴν ρητορικὴ. Ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ ποίηση ἐνυπάρχουν ἔκδηλα στὸ κερματισμένον ἔστω διασωσμένο ἔργο του. Ὁ Ἀριστοτέλης τὸν ἀναγορεύει «εὐρέτην» τῆς ρητορικῆς. Μαθητὴς του ἄλλωστε ὑπῆρξε καὶ ὁ Γοργίας, ὁ ρητορικώτερος τῶν ρητόρων καὶ σοφιστῶν, ὁ διδάσκαλος καὶ τοῦ Ἰσοκράτους.

Μαθητὴς κριτικὸς τοῦ Παρμενίδου, ὁ Ἐμπεδοκλῆς⁴, θαυμαστὴς ὅμως καὶ τοῦ Πυθαγόρου—ἀλλὰ καὶ γνώστης ἐπίσης τῆς φιλοσοφίας τῶν Μιλησίων καὶ τοῦ Ἡρακλείτου—εἶχε πιθανότατα συναντήσῃ τὸν Αἰσχύλο, πρεσβύτερό του κατὰ σαράντα χρόνια, καὶ εἶχε κάπως ἐνωτισθεῖ τὸν φιλοσοφικὸ σὲ πολλὰ ποιητικὸ λόγο του. Ἄς μὴ λησμονεῖται, ὅτι ὁ μαραθωνομάχος Ἀθηναῖος μεγαλόπνευστος ποιητὴς ἔζησε τὴν τελευταία περίοδο τοῦ βίου του ἐγγὺς τῆς πατρίδας τοῦ Ἐμπεδοκλέους, στὴν Γέλα, ἡγετικὴ πόλις τῶν Ἑλλήνων τῆς Σικελίας στὴ νικηφόρο ἄμυνά τους ἐναντίον τῶν Καρχηδονίων τὰ χρόνια 480-479 π.Χ.

Μὲ τὴ σημερινὴ ἀνακοίνωσή μου παρουσιάζω ἐρμηνεῖα στίχων τῶν δύο φιλοσοφικῶν ἐπῶν τοῦ Ἐμπεδοκλέους, διορθωτικὴ, πιστεύω, συνηθισμένων ἐρμηνειῶν τους, μειωτικῶν τοῦ πνευματικοῦ βάρους τους.

Ἵπενθυμίζω, ἐξ ἄλλου, ὅτι ἀπὸ τὸ ἔπος τοῦ Ἐμπεδοκλέους Π ε ρ ἰ φ ὕ σ ε ω ς ἔχουν διασωθεῖ μόνον τετρακόσιοι περίπου στίχοι καὶ ἀπὸ τὸ ἔπος του Κ α θ α ρ μ ο ἰ ἑκατὸν πενήντα περίπου μόνον, ἐνῶ εἶχαν τὸ Π ε ρ ἰ φ ὕ σ ε ω ς τρεῖς χιλιάδες στίχους, οἱ Κ α θ α ρ μ ο ἰ δύο χιλιάδες.

1. Βλ. Jacqueline de Romilly, *Les grands sophistes dans l'Athènes de Périclès*, 1988, p. 78-114.

2. Βλ. Δεσποτοπούλου, *Δοκίμια*, 1986, σ. 109-110.

3. Καὶ στοὺς Νεώτερους Χρόνους ὁ βίος του καὶ τὸ ἔργο του ὑπῆρξαν θέμα ἐμπνευστικῶν ποιητῶν καὶ συγγραφέων, ὅπως ὁ Hölderlin, ὁ Nietzsche, ὁ Romain Roland.

4. Βλ. Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφία καὶ Διαλεκτικὴ*, 1990, σ. 80-87.

Ἄς συγχωρηθεῖ, ὡς εἰσαγωγή στήν ἐρμηνεία τῶν ἐμπεδόκλειων στίχων, ἀναφορὰ σέ κάποιους βαθύσημους στίχους τραγωδίας τοῦ Αἰσχύλου, καί σέ μιὰ ρήση τοῦ Ἐπιχάρμου καί σέ ὀρισμένες φράσεις τοῦ Πλάτωνος.

Στήν τραγωδία Προμηθεὺς Δεσμώτης παρουσιάζει ὁ Αἰσχύλος τὸν πρωτοῦρα καί πρωτομάρτυρα τῆς ἐλευθερίας Προμηθέα νὰ δηλώνει: «τὰν βροτοῖς δὲ πῆματα ἀκούσαθ' ὡς σφᾶς νηπίους ὄντας τὸ πρὶν ἔνους ἔθηκα καί φρενῶν ἐπηβόλους» (442-444).

Οἱ στίχοι αὐτοὶ καί οἱ ἐπόμενοί τους ἐκφράζουν καί ἐξηγοῦν τὸ κοσμοϊστορικὸ ἐπίτευγμα τοῦ Προμηθέως, συμβόλου τοῦ πνεύματος καί σύστοιχα τῆς ἐλευθερίας, νὰ μεταπλάσει τοὺς προ-ἀνθρώπους σὲ ἀνθρώπους: οἱ «νήπιοι... τὸ πρὶν» «βροτοί», «οἱ... βλέποντες ἔβλεπον μάτην, κλύοντες οὐκ ἤκουον» (447-448), δηλαδή, ἔστω καί ἂν κοίταζαν κάπου, δὲν εἶχαν ὀπτική ἀντίληψη τῶν ἀντικειμένων, ἔστω καί ἂν συλλάμβαναν ἤχους, δὲν εἶχαν ἀκουστικὴ ἀντίληψη τοῦ ἀντικειμένου-πομποῦ τοῦ ἤχου, οἱ προ-ἀνθρώποι λοιπὸν αὐτοὶ ἔφθασαν νὰ ἀποκτήσουν ὄραση καί ἀκοή ὡς αἰσθήσεις μὲ λειτουργία πρόσφορη γιὰ τὴν ἀντίληψη τῶν ἀντικειμένων τους, μόνον ἀφοῦ προαπόκτησαν εἴτε συναπόκτησαν νοημοσύνη («ἔνους ἔθηκα») καί ὅ,τι νεωτερικὰ ὀνομάζεται συνείδηση («καί φρενῶν ἐπηβόλους»), καί μὲ τίς ιδιότητες αὐτὲς μεταπλάσθησαν σὲ ἀνθρώπους.

Ἐξ ἄλλου, στὸν Ἐπιχάρμο, σύγχρονο τοῦ Αἰσχύλου, ἀποδίδεται ἡ ρήση «νοῦς ὀρῆ καί νοῦς ἀκούει, τᾶλλα κωφὰ καί τυφλά». Καί φέρεται ὁ Ἐπιχάρμος νὰ ἔχει ζήσει ἢ καί γεννηθεῖ στὴ Σικελία.

Στὸ ἔργο τοῦ Πλάτωνος Θεαίτητος, γραμμένο πολλὰς δεκαετίες ὕστερ' ἀπὸ τὰ ἔπη τοῦ Ἐμπεδοκλέους, ἐρωτᾷ ὁ Σωκράτης «ᾧ ὀρώμεν τοῦτο εἶναι ὀφθαλμοῦς ἢ δι' οὗ ὀρώμεν καί ᾧ ἀκούομεν ὧτα ἢ δι' οὗ ἀκούομεν;» καί ἀπαντᾷ ὁ Θεαίτητος «Δι' ὧν ἕκαστα αἰσθανόμεθα» καί συνάγει ὁ Σωκράτης: «εἰς μίαν τινὰ ἰδέαν, εἴτε ψυχὴν εἴτε ὅ,τι δεῖ καλεῖν, πάντα ταῦτα συντείνει, ἢ διὰ τούτων οἷον ὀργάνων αἰσθανόμεθα ὅσα αἰσθητά» (184 γδ.). Δηλαδή κατὰ Πλάτωνα, συγγραφέα τοῦ ἔργου Θεαίτητος, καί τῶν αἰσθητῶν ἡ γνώση ἐπιτελεῖται ὅχι ἀπλῶς μὲ τοὺς ὀφθαλμοῦς ἢ μὲ τὰ ὧτα ἢ μὲ ἄλλο αἰσθητήριον, ἀλλὰ προπάντων μὲ τὴν ψυχὴν καί τὴ λογικὰ ἐνοποιητικὴ ἐνέργειά της («εἰς μίαν τινὰ ἰδέαν εἴτε ψυχὴν»), ἐνῶ οἱ ὀφθαλμοὶ καί τὰ ὧτα λειτουργοῦν ὡς διαβιβαστικά πρὸς αὐτὴν ὄργανα. Ἀκριβῶς αὐτὸ σημαίνει ἡ φράση «ἢ διὰ τούτων οἷον ὀργάνων αἰσθανόμενοι ὅσα αἰσθητά». Καί εἶναι καίρια ἡ διάκριση μεταξὺ «δι' οὗ» καί «ᾧ» αἰσθανόμεθα¹, καί πολὺ καθαρὰ ἐκφράζει τὴ

1. Πρβλ. I. N. Θεοδωρακοπούλου, Πλάτωνος Θεαίτητος, 1980, σ. 24-25.

συμβολή τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων στὴ γνῶση τῶν αἰσθητῶν, ὡς ἀπαραίτητη, ἀλλὰ ὄχι ἀποφασιστική.

Ἄς ἀκροασθοῦμε ἤδη τὸν φιλοσοφικὸ λόγον τοῦ Ἐμπεδοκλέους. Ἴδου τὸ ἀπόσπασμα Β3 στὴν ἔκδοσιν τῶν Diels-Kranz:

«ἀλλ' ἄγ' ἄθρει πάσῃ παλάμῃ, πῆ δῆλον ἕκαστον,
μήτε τιν' ὄψιν ἔχων πίστει πλέον, ἢ κατ' ἀκοὴν
ἢ ἀκοὴν ἐρίδουπον ὑπὲρ τρανώματα γλώσσης,¹
μήτε τι τῶν ἄλλων, ὀπόσῃ πόρος ἐστὶ νοῆσαι,
γυίων πίστιν ἔρυκε, νόει δ' ἦ δῆλον ἕκαστον».

Τὸ γνωσιολογικὸ αὐτὸ χωρίο περιέχει δύο παραινήσεις καὶ δύο ἀποτροπές. Ἡ πρώτη παραίνηση, μὲ τὸν πρῶτον στίχον «ἀλλ' ἄγ' ἄθρει πάσῃ παλάμῃ, πῆ δῆλον ἕκαστον», ἔχει μεθοδολογικὸ χαρακτήρα καὶ εἶναι σπουδαιοτάτη, καθὼς μάλιστα ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀποσαφηνίζεται ἀπὸ τὴν δευτέρην παραίνηση, ἐκφρασμένη στὸν τελευταῖον στίχον («νόει δ' ἦ δῆλον ἕκαστον») ἢ καὶ ἀπὸ τῆ φράσιν τοῦ προτελευταίου στίχου («ὀπόσῃ πόρος ἐστὶ νοῆσαι»). Οἱ τρεῖς αὐτὲς ἐκφράσεις τοῦ Ἐμπεδοκλέους σημαίνουν τὰ ἑξῆς: Ἡ γνήσια γνῶσις εἶναι ἡ νόσις τοῦ ἀντικειμένου τῆς· καὶ συντελεῖται ἡ νόσις αὐτή («νοῆσαι», «νόει») μετὰ ἐπίμονη ἐνατένισιν («ἄθρει») τοῦ ἀντικειμένου τῆς («ἦ δῆλον»), δηλαδὴ στὴν φανερωτικὴν τοῦ εἶναι τοῦ ἀποψή του, ὥστε μετὰ νοητικὴν προσπάθειαν πρὸς τὴν ὀρθὴν κατεύθυνσιν· καὶ τὸ πρόσφορον γιὰ τὴ νοητικὴν αὐτὴν προσπάθειαν ὄργανον ἐπισημαίνεται μὲ τὴν καίρια ἐκφράσιν «πάσῃ παλάμῃ»· τονίζεται δηλαδὴ, ὅτι ἡ νοητικὴ σύλληψιν («ἐκάστου») ἀντικειμένου, ἢ ἀποκαλυπτικὴ τοῦ εἶναι του, χρειάζεται συνολικὸν γνωσιακὸν ὑποκείμενον μὲ λειτουργία συνθετικὴν.

Σὲ ἀντιδιαστολήν πρὸς ὅ,τι σημαίνει καὶ ὑποσημαίνει ἡ παραίνηση («ἄθρει πάσῃ παλάμῃ, πῆ δῆλον ἕκαστον»), κατονομάζονται, μὲ τὴν πρώτην ἀποτροπτικὴν φράσιν, οἱ τρεῖς αἰσθήσεις, ὄρασις, ἀκοή καὶ γεύσις, καὶ χαρακτηρίζονται ὡς μὴ ἄξιες γιὰ καταπίστευσιν, ἢ μιὰ περισσώτερον ἀπὸ τὴν ἄλλην, στὴ χωριστὴ ἀντιληπτικὴ λειτουργία τους: «μήτε τιν' ὄψιν ἔχων πίστει πλέον ἢ κατ' ἀκοὴν / ἢ ἀκοὴν ἐρίδουπον ὑπὲρ τρανώματα γλώσσης». Μὲ τὴν δευτέρην ἀποτροπτικὴν φράσιν παρέχεται ἡ συμβουλή νὰ μὴ ἀπαξιωνεῖται κάποιον ἀπὸ τὰ ἄλλα αἰσθητήρια, ὅσο τυχὸν ἐνέχει πρόσβασιν πρὸς τὴ νόσις («μήτε τι τῶν ἄλλων, ὀπόσῃ πόρος ἐστὶ νοῆσαι, γυίων πίστιν ἔρυκε»). Προβάλλεται, ἄρα ὡς κριτήριον ἐμπιστευσιμότητος ἢ μὴ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων ἢ διαμέσου αὐτῶν πρόσβασιν ἢ μὴ πρόσβασιν πρὸς τὴ νόσις («ὀπόσῃ πόρος ἐστὶ νοῆσαι»).

1. Πρὸς Βλ. Παρμενίδου Β7: «νωμᾶν ἄσκοπον ὄμμα καὶ ἠχῆσαν ἀκοὴν / καὶ γλῶσσαν».

Ἡ λειτουργία τῶν αἰσθήσεων ὡς προσβάσεων πρὸς τὴ γνώση ὑποσημαίνεται ἀπὸ τὸν Ἐμπεδοκλέα καὶ σὲ ἄλλο ἀπόσπασμα (B133), ὅπου ἡ ἀφή προπάντων χαρακτηρίζεται ὡς «μεγίστη πειθοῦς ἀνθρώποισι ἀμαξίτος εἰς φρένα».

Ὅπως λοιπὸν καταφαίνεται μὲ τὴν ὀρθὴ αὐτὴ ἐρμηνεία τῶν ἐμπεδοκλείων ἐκφράσεων, ἡ διάκριση τοῦ Πλάτωνος μεταξὺ τοῦ «δι' οὖ» καὶ τοῦ «ᾤ» («αἰσθανόμεθα») καὶ ἡ γνώμη του γιὰ τὰ αἰσθητήρια «οἶον ὄργανα», ὅτι «πάντα ταῦτα συντείνει» «εἰς μίαν τινὰ ἰδέαν εἴτε ψυχὴν», ἐνυπάρχουν ἤδη στὴν παραίτηση τοῦ Ἐμπεδοκλέους νὰ ἐπιτελεῖται ἡ γνωσιακὴ προσπάθεια «πάση παλάμη», καὶ ὅχι τυχὸν μὲ «τιν' ὄψιν ... ἢ ἀκοήν» ἀπλῶς, ἀλλὰ μὲ τὴ συνδρομὴ αὐτῶν, καὶ διαμέσου αὐτῶν, ὡς «πόρων» πρὸς τὸ «νοῆσαι» εἴτε ὡς «ἀμαξίτων εἰς φρένα».

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴ σημαντικώτατη αὐτὴ συμβολὴ στὴ γνωσιολογία, προβαίνει ὁ Ἐμπεδοκλῆς καὶ σὲ ἀξιολόγηση κάπως τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων μὲ κριτήριον τὶς γνωσιακὲς ἐπιδόσεις τους. Ἐκφραστικώτατο εἶναι τὸ ἀπόσπασμα B2. Ἴδου οἱ πρῶτοι δύο στίχοι του: «στενωποὶ μὲν γὰρ παλάμαι κατὰ γυῖα κέχυνται· πολλὰ δὲ δεῖλ' ἔμπαια, τὰ τ' ἀμβλύνουσι μερίμνας»· δηλαδή, οἱ διάχυτες ἀνὰ τὸ σῶμα αἰσθητηριακὲς προσβάσεις πρὸς τὴ γνώση χαρακτηρίζονται ἀπὸ στενότητα, ἐνῶ καὶ ὑπέχουν οἱ ἄνθρωποι ἄθλιες τύχες πολλὰς καὶ αὐτὲς περισποῦν καὶ ἀμβλύνουν τὸν στοχασμὸ τους. Καὶ ἰδοῦ, οἱ ἐπόμενοι στίχοι, ὅπου τονίζεται ἡ δυσμοιρία τῶν πολλῶν τουλάχιστον ἀνθρώπων, μὲ ἀναφορὰ ἰδιαίτερα στὶς γνωσιακὲς ἐπιδόσεις τους: «παῦρον δὲ ζῶῃσιν ὄλου μέρος ἀθρήσαντες / ὠκύμοροι καπνοῖο δίκην ἀρθέντες ἀπέπταν / αὐτὸ μόνον πεισθέντες, ὅτ' προσέκυρσεν ἕκαστος / παντοσ' ἔλαυνόμενοι¹· τὸ δ' ὄλον εὐχεται εὐρεῖν», δηλαδή: οἱ ἄνθρωποι βραχύβιοι φεύγουν ἀναρπασμένοι σὰν καπνὸς ἀπὸ τὴ ζωὴ, ἐνῶ στὴ διάρκειά της μικρὸ μόνον μέρος τοῦ «Ὀλου ἔχουν ἀτενίσει, καὶ μόλις πρόλαβαν νὰ γνωρίσουν κάπως ὅ,τι ἔτυχε νὰ βρεθεῖ ἐμπρὸς στὸν καθένα τους, ὅπως ριπτάζονται πρὸς παντοῦ, ἔστω κι ἂν βαυκαλίζεται κάποιος γιὰ εὕρεση τοῦ «Ὀλου. Καὶ ἰδοῦ ἀκόμη οἱ μεθεπόμενοι στίχοι, ὅπου ἐξάιρεται ἡ διδασκαλία τοῦ φιλοσόφου ὡς ὑψίστη σοφία, μὴ προσιτὴ ὅμως στοὺς πολλοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ προσιτὴ μόνον στὸν ἀφοσιωμένο πρὸς αὐτὴν μαθητὴ: «οὕτως οὐτ' ἐπιδερκτὰ τὰδ' ἀνδράσιν οὐτ' ἐπακουστά οὔτε νόφ περιληπτὰ· σὺ δ' οὔν, ἐπεὶ ὦδ' ἐλιάσθης², πεύσαι· οὐ πλεῖον γε βροτείη μῆτις ὄρωρεν»· δηλαδή: αὐτά, λοιπὸν, δὲν εἶναι ἀπὸ τοὺς κοινούς ἀνθρώπους ἀντιληπτὰ οὔτε μὲ τὴν ὄραση οὔτε μὲ τὴν ἀκοή οὔτε μὲ τὸν νοῦ, ἀλλὰ ἐσὺ θὰ τὰ μάθεις, ἀφοῦ ἔφθασες μὲ τὴν περισυλλογὴ ἕως ἐδῶ·

1. Πρβλ. Παρμενίδου B6: «ἀμηχανίη γὰρ ἐν αὐτῶν / στήθεσιν ἰθύνει πλακτὸν νόον· οἱ δὲ φοροῦνται / ὁμῶς τυφλοὶ τε, τεθηπότες, ἄκριτα φύλα».

2. Πρβλ. Παρμενίδου B1, στίχοι 26-28.

καί πέραν ἀπό αὐτά δὲν ἔχει ποτὲ εἰσδύσει ἡ ἀνθρώπινη ἀγχίνοια.

Τὸν ἴδιον αὐτὸν ἀφοσιωμένο μαθητὴ καὶ παροτρύνει ὁ Ἐμπεδοκλῆς νὰ ἀτενίσει νοητικὰ χωρὶς νὰ στέκει ἔκθαμβος τὴν «Φιλότητα», ἐπονομαζόμενη «Γηθοσύνην», δηλαδή προσωποποίηση τῆς χαρᾶς, καὶ «Ἀφροδίτην», παρομοιασμένη ἐξ ἄλλου μὲ τὸ ἐναρμόνιο σχῆμα τετραγώνου («καὶ Φιλότης ἐν τοῖσι, ἴση μῆκος τε πλάτος τε / τὴν σὺ νόω δέρκευ, μῆδ' ὄμμασιν ἤσο τεθηπώς / ...Γηθοσύνην καλέοντες ἐπώνυμον ἡδ' Ἀφροδίτην», B17, 20-21, 24): ἀλλὰ καὶ σπεύδει νὰ τονίσει τὴν ἀντινομικὴ πρὸς αὐτὴν σχέση τῶν ἀνθρώπων: ἐνῶ τὴν ἀναγνωρίζουν οἱ «θητοὶ» ὡς ἐμφυτευμένη στὰ μέλη τους καὶ ὡς γεννητικὴ ἐρωτικῶν συναισθημάτων καὶ παρορμητικὴ πρὸς δημιουργία διανθρωπίνων δεσμῶν, ὅμως δὲν τὴν ἔχει οὐσιαστικὰ γνωρίσει κανεὶς θνητός... («ἤτις καὶ θνητοῖσι νομίζεται ἐμφυτος ἄρθροις, / τῇ τε φίλα φρονέουσι καὶ ἄρθμια ἔργα τελοῦσι... / τὴν οὐ τις μετὰ τοῖσιν ἐλισσομένην δεδάκμε θνητός ἀνήρ», B17, 22-23, 25).

Ἐπισημαίνομε τὴν ἀντιστοιχία τῶν δύο ἐκφράσεων «νόω δέρκευ» (B17) καὶ «ἄθρει πάση παλάμη» (B3) ἢ καὶ τὴν ἀντιθετικὴ συστοιχία τῶν ἐκφράσεων «νόω δέρκευ» (B17) καὶ «οὔτε νόω περιληπτὰ» (B2). Μὲ τὴν ἐπισήμανση αὐτὴ διαφαίνεται, ὅτι οἱ δύο ἐκφράσεις «ἄθρει πάση παλάμη» καὶ «νόω δέρκευ» εἶναι σχεδὸν ταυτόσημες· καθὼς μάλιστα καὶ ἀντιπαραβάλλονται πρὸς ὅ,τι σημαίνει ἡ ἔκφραση «πάση παλάμη» οἱ τρεῖς αἰσθήσεις, «ὄψις», «ἀκοή» καὶ γεῦση («τρανώματα γλώσσης»), καὶ ἴσως ἀκόμη καθὼς ἡ ἔκφραση «νόω περιληπτὰ», παρὰ τὴ συμπαράταξή της μὲ τίς λέξεις («ἐπιδερκτὰ» καὶ «ἐπακουστά»), διαφέρει χαρακτηριστικὰ στὴν κατασκευή της ἀπὸ αὐτές, ἐφόσον τὸ «περὶ» στὴν ἔκφραση «νόω περιληπτὰ» ὑποδηλώνει ὅτι ἡ «νόω» ἐφικτὴ γνώση, ὡς «περιληπτικὴ», δηλαδή συμπεριληπτικὴ ἢ καὶ συνθετικὴ, εἶναι γνώση μὲ τάση γιὰ λήψη τοῦ συνόλου, καὶ ὄχι ἀντιληπτικὴ ἀπλῶς μερῶν τυχαίων τοῦ Ὀλοῦ (B2, 3, 4), ὅπως ὑποδηλώνει τὸ «ἐπὶ» στίς λέξεις «ἐπιδερκτὰ» καὶ «ἐπακουστά».

Ἐξ ἄλλου, ἡ ἐλεεινολόγησι τῶν πολλῶν ἀνθρώπων γιὰ τίς ἰσχνές στὴ διάρκεια τῆς ζωῆς τους γνωσιακὲς ἐπιδόσεις τους ὑποσημαίνει πίστη βαθιά, ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ἔχει ἀπειροδύναμη κατ' ἀρχὴν ἰκανότητα πρὸς γνώση, καὶ προοιμιάζει ἐκκλήση πρὸς τὸν Ἄνθρωπο νὰ ἀντιμετρηθεῖ γνωσιακὰ μὲ τὸ Ὀλο τοῦ κόσμου, καὶ προϋποθέτει ἀντίστοιχα, ὅτι «νοῆσαι» καὶ «νόει» στὸ ἀπόσπασμα B3 καὶ οἱ παρόμοιές του ἐκφράσεις ἄλλων ἐμπεδοκλείων ἀποσπασμάτων, ὅπως «νόω περιληπτὰ» (B2) ἢ καὶ «νώματος αἴσαν» (B110), ἔχουν τὴν ἴδια περίπου σημασία μὲ τίς ἀντίστοιχες ἐκφράσεις τῶν ἐπῶν τοῦ Παρμενίδου, τοῦ Ξενοφάνους, τοῦ Ἡσιόδου¹, ἀνα-

1. Πρβλ. Kurt von Fritz, *Noûs, Noeîn and their Derivatives in Pre-Socratic Philosophy* (The Pre-Socratics, 1974, Editor Mourelatos) σ. 26-30.

φέρονται δηλαδή όχι στην αισθητηριακή απλώς αντίληψη. Διαφορετικά, θα ήταν αδύνατη ή έκκληση για υπέρβαση των συνυφασμένων με την καθημερινότητα πολύ στενών εμπειρικών γνώσεων και για πνευματική άρτίωση του ανθρώπου με γνωσιακή αντιμέτρηση προς την κοσμικήν ολότητα.

Βασικά σφαλερή άρα είναι η συνηθισμένη γνώμη ότι ο Έμπεδοκλής εξομοιώνει μάλλον τη νόηση προς την αισθητηριακήν αντίληψη, και μάλιστα προς την ύλιστική έρμηνευμένη λειτουργία των αισθήσεων¹.

Έξ άλλου, μακαρίζει ο Έμπεδοκλής τον ψυχικά πλουτισμένο με θεογνωσία, ενώ χαρακτηρίζει άθλιο τον προσηλωμένο σε γνώμη περι θεών σκοτεινή («όλβιος, ός θεϊών πραπίδων έκτήσατο πλοῦτον, / δειλός δ' ό σκυτόεσσα θεϊών πέρι δόξα μέμηλεν», Β 132)· και μόνο χαρακτηρίζει το «θεϊόν» άπρόσιτο για τις αισθήσεις των ανθρώπων, άκόμη και τις πιό βεβαιωτικές, την όραση και την άφή (το θεϊόν «ούκ έστιν πελάσασθαι έν όφθαλμοϊς έφικτόν ήμετέροις ή χερσί λαβεϊν, ήπερ τε μεγίστη πειθοῦς άνθρωποισιν άμαξιτός εις φρένα ίίπτει», Β133)· άλλωστε και όχι μόνο άπορρίπτει έντονα τον άνθρωπομορφισμό των παραδοσιακών δοξασιών περι θεϊών, όπως ήδη ο Ξενοφάνης πριν από αυτόν, άλλά και χαρακτηρίζει τον θεόν ίερο και άπερίγραπτο πνεῦμα, ενεργότατο ως πρόνοια ανά τον «κόσμον άπαντα» («Ού μέν γάρ βροτέη κεφαλή κατά γυϊα κέκασται / ...ού πόδες ου θαό γούνα και μήδεα λαχνήεντα, / άλλά φρήν ίερή και άθέςφατος έπλετο μούνον, / φροντίσι² κόσμον άπαντα καταϊσσουσα θεήσιν», Β134).

Τής ύψιστης σοφίας αναγνωρίζει ο Έμπεδοκλής τους όρους και τά όρια. Εύχεται και προσεύχεται να είναι ή έμπνευσή του άμοιρη άλλοφροσύνης, και να αναβλύζει από άγνό στόμα, ως καθαρό πνευματικό νάμα, και άκόμη να περιορίζεται σε όσα έπιτρέπεται να άκούουν οι έφήμεροι άνθρωποι («άλλά θεοί των μέν μανίην άποτρέψατε γλώσσης, εκ δ' όσίων στομάτων καθαρήν όχετεύσατε πηγγήν· έντομαι, ών θέμις έστιν έφημερίοισιν άκούειν», Β3· πρβλ. Β23, 11). Εύχεται όμως έπίσης να μη παρασυρθεϊ ο ίδιος από ματαιόδοξη έπιζήτηση τής εϋνοιας και των τιμών του κοινού, και να μη εκφράσει, από υπερφίαλη διάθεση, κάτι πέραν από τά όρια τής εϋσέ-

1. Βλ. Α. Α. Long, Thinking and Sense-perception in Empedocles: Mysticism or materialism (The Classical Quarterly, LX, May 1966). Πρβλ. Mansfeld, Die Vorsokratiker II, 1986, σ. 62-67, όπου αναφέρονται οι φυσιολογικές μόνο προϋποθέσεις τής γνωσιακής λειτουργίας και άγνοείται ή σπουδαία γι' αυτήν σημασία των άποσπασμάτων Β3 και Β2 και άλλων συναφών με αυτά.

2. Σφαλερή, πιστεύομε, είναι ή συνηθισμένη μετάφραση του «φροντίσι» ώσαν να σημαίνει απλώς σκέψεις και όχι φροντίδες. Βλ. Mansfeld όπ. άν., σ. 141, Diels-Kranz, Die Fragmente der Vorsokratiker, I, 1952, σ. 366, Kathleen Freeman, Ancilla to the Pre-socratic Philosophers, 1966, p. 67, M. R. Wright, Empedocles, The extant fragments, 1981, σ. 253.

βειας¹ («μηδὲ μὲ γ' εὐδόξιο βιήσεται ἄνθεα τιμῆς / πρὸς θνητῶν ἀνελέσθαι, ἐφ' ᾧ θ' ὀσίης πλέον εἰπεῖν / θάρσει», B3). Καὶ χαρακτηρίζει αὐτὰ ὅλα ὡς ὄρους γιὰ τὸν ἐνθρονισμό στὴν κορυφὴ τῆς σοφίας («καὶ τότε δὴ σοφίης ἐπ' ἄκροισι θοάξειν», B3· πρβλ. B29).

Ἐξ ἄλλου, παρὰ τὴν ἐπιφύλαξη «ὦν θέμις ἐστὶν ἐφημερίοισιν ἀκούειν» καὶ παρὰ τὴν ἐλεεινολόγησιν τῶν ἀνθρώπων γιὰ τὶς περιορισμένες γνωσιακὲς ἐπιδόσεις τους («παῦρον δὲ ζωῆσιν ὕλου μέρος ἀθρήσαντες»), δὲν ἐκδηλώνει σκεπτικισμόν ὁ Ἐμπεδοκλῆς ὡς πρὸς τὸ κύρος τουλάχιστον καὶ τὴν ἀξία τῆς διδασκαλίας του, μάλιστα καὶ στηλιτεύει τὸν σκεπτικισμό τῶν χυδαίων ἀνθρώπων γιὰ τὶς ἔγκυρες ἀλήθειες («κακοῖς μὲν κάρτα μέλει κρατέουσιν ἀπιστεῖν» (B4), ἀλλὰ καὶ συνιστᾷ ἐνστερνισμό τῆς ἀξιόπιστης διδασκαλίας του καὶ τὴν αὐστηρὴ διαφύλαξή της, ὥστε νὰ ἀποκτηθεῖ γνήσια γνώση («ὡς δὲ παρ' ἡμετέρης κέλεται πιστώματα Μούσης, γνῶθι διατμηθέντος ἐνὶ σπλάχνοισι λόγοιο», B4, «στεγάσαι φρενὸς ἔλλοπος εἴσω», B5, «ἀλλὰ τορῶς ταῦτ' ἴσθι, θεοῦ πάρα μῦθον ἀκούσας», B23). Καὶ διαβεβαιώνει μάλιστα, ὅτι φυλαγμένες οἱ καίριες ἀλήθειες σὲ διάνοια στερεή, ἂν γίνουν ἀντικείμενο μελέτης μὲ πίστη καὶ ἀφοσίωση, ὄχι μόνο παραμένουν ἐμπεδωμένες στὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων καθ' ὅλη τὴ ζωὴ τους, ἀλλὰ καὶ ἀποτελοῦν γόνιμη ἀπαρχὴ γιὰ τὴν πρόσκτηση πολλῶν ἄλλων πνευματικῶν ἀγαθῶν, συγγενικῶν πρὸς τὴν καθεμιὰ τους («εἰ γὰρ κὲν σφ' ἀδινῆσιν ὑπὸ πραπίδεςσιν ἐρείσας / εὐμένεως καθαρῆσιν ἐποπτεύσης μελέτησιν, / ταῦτά τέ σοι μάλα πάντα δι' αἰῶνος παρέσσονται, / ἄλλα τε πόλλ' ἀπὸ τῶνδ' ἐκθήσεαι· αὐτὰ γὰρ αὔξει / ταῦτ' εἰς ἦθος ἕκαστον, ὅπη φύσις ἐστὶν ἕκαστω», B110· πρβλ. B17, 14)· ἐνῶ τὸ ἀντίθετο θὰ συμβεῖ, δηλαδὴ θὰ ἐξαφανισθοῦν ἀπὸ τὴ συνείδηση μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου οἱ καίριες ἀλήθειες, ἂν ἀμεληθοῦν ἀπὸ τὸν κάτοχό τους, παρασυρμένον σὲ ἄλλα μελήματα, ἔκγονα τῆς καθημερινῆς ἐμπλοκῆς του σὲ ἄθλιους περισπασμούς, ἀμβλυνοτικούς τῶν πνευματικῶν ἐπιδόσεών του («εἰ δὲ σὺ γ' ἄλλοίων ἐπορέξεαι, οἷα κατ' ἀνδρας / μυρία δειλὰ πέλονται, ἃ τ' ἀμβλύνουσι μερίμνας, / ἦ σ' ἄφαρ ἐκλείψουσι περιπλομένοιο χρόνιοι», B110). Καὶ προσθέτει πολὺ τολμηρὴ ἐξήγησιν, μὲ βεβαίωση μεταφυσικοῦ χαρακτήρα: «σφῶν αὐτῶν ποθέοντα φίλην ἐπὶ γένναν ἰκέσθαι· πάντα γὰρ ἴσθι φρόνησιν ἔχειν καὶ νόματος αἴσαν» (B110)· δηλαδὴ ἡ φυγὴ τῶν πνευματικῶν ἀγαθῶν ἀπὸ τὴν ἐξῶπνευματικὰ προσανατολισμένη συνείδηση ὡς αἰτία ἔχει τὴν ιδιότητα καὶ οἰονεὶ τάση τῶν πνευματικῶν ἀγαθῶν νὰ ἐντάσσονται ὀργανικὰ σὲ πρόσφορο ψυχικὸ χῶρο, πνευματικὰ λα-

1. Ἡ ἐξοχη αὐτὴ δεοντολογία τῆς πνευματικῆς δημιουργίας, ἐπικαιρὴ στὴν ἐποχὴ μας ὅσο ποτὲ ἄλλοτε ἴσως, προσφέρει καίριο κριτήριο γιὰ τὴν ἀξιολόγησιν τοῦ ἦθους καὶ διάσημων στὴν Ἱστορίαν τῆς λογοτεχνίας συγγραφέων.

ξευμένης προσωπικότητας, ἢ νὰ καταφεύγουν στὴν ὑπερβατικὴ ἀπλῶς κοιτίδα τους, αὐτοπροϊκίστα καθὼς εἶναι μὲ φρόνηση καὶ μὲ «νώματος αἴσαν».

Ὁ δυσερμήνευτος αὐτὸς ἐμπεδοκλείος στίχος «πάντα γὰρ ἴσθι φρόνησιν ἔχειν καὶ νόματος αἴσαν», καθὼς συμπαραθέτει «φρόνησιν» καὶ «νώματος αἴσαν», ὑποσημαίνει ὅτι διακρίνει ὁ Ἐμπεδοκλῆς τὴν «φρόνησιν» ἀπὸ τὴν νόηση ἀπλῶς καὶ ἀναγνωρίζει τὸν πρακτικο-νοητικὸ ἢ καὶ ἠθικὸ, δηλαδὴ ὄχι γνωσιακὸ, χαρακτήρα τῆς, ἀντίστοιχα καὶ πρὸς τὴ σημασίᾳ τοῦ «φρονεῖν» στὸν στίχο «τῆ τε φίλα φρονέουσι καὶ ἄρθμια ἔργα τελοῦσι» (B17, 23), ὅπως καὶ στὸν στίχο «τῆδε μὲν ἰότητι τύχης πεφρόνηκεν ἅπαντα» (B103). ὑποδηλώνει ὅμως προπάντων κάτι σὰν κοσμοθεωρία πανλογισμοῦ, ἀναπτυσμένη ἴσως ἀπὸ τὸν Ἐμπεδοκλέα στοὺς μὴ διασωσμένους στίχους τοῦ ἔπους του Π ε ρ ῖ φ ὕ σ ε ω ς, καὶ ὑποδηλωμένη μὲ τὴν ἔκφραση ἰδιαίτερα «πάντα... ἔχειν... νόματος αἴσαν», καὶ εἶτε μεταφρασθεῖ ἢ λέξῃ «νώμα» ὡς νόηση εἶτε ὡς νόημα.

Ἡ πρακτικο-νοητικὴ σημασίᾳ τοῦ «φρονεῖν» παρουσιάζεται ἀκόμη πιθανότερη μὲ ἀναφορὰ στὴ χρῆση τοῦ ἴδιου αὐτοῦ ρήματος ἀπὸ τὸν Αἰσχύλου.

Στὴν τραγωδίᾳ τοῦ Αἰσχύλου Ἄ γ α μ έ μ ν ω ν ὑπάρχει ἐξοχη ἔκφραση τῶν προϋποθέσεων τοῦ «φρονεῖν» καὶ τοῦ «σωφρονεῖν». Ἀφοῦ ἐξαιρεται ἡ ἀνυμνητικὴ τοῦ Διὸς προθυμία τοῦ ἀνθρώπου ὡς συντελεστικὴ πρὸς ἀπόκτηση ἀκέραιης σοφίας, χαρακτηρίζεται ἤδη τὸ «φρονεῖν» ὡς θεόδοτο, ἢ μᾶλλον τονίζεται ἡ ποδηγέτηση τοῦ ἀνθρώπου θεόθεν πρὸς τὸ «φρονεῖν»: «Ζῆνα δέ τις προφρόνως ἐπινίκια κλάζων / τεύξεται φρενῶν τὸ πᾶν, τὸν φρονεῖν βροτοὺς ὁδώ / σαντα» (175-177). καὶ διευκρινίζεται ὅμως, ὅτι ἡ ποδηγέτηση αὐτὴ ἐπιτελεῖται μὲ βιαιότητα, δηλαδὴ μὲ τρόπο ἐπαχθέστατο γιὰ τὸν ἄνθρωπο: «δαιμόνων δέ που χάρις βίαιος» (182), καὶ συγκεκριμένα ὅτι θέσπισμα τοῦ Διὸς εἶναι ἡ ἀπόκτηση «μάθους» ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, νὰ ἐπισυμβαίνει διαμέσου παθήματος: «τῷ πάθει μάθος¹ / θέντα κυρίως ἔχειν» (177-178), καὶ εἰδικώτερα, ὅτι ἐπιφέρει τὸ «σωφρονεῖν», ἀπότοκο εἶτε σὺνδρομο τοῦ «μάθους», ἢ ἐπίμονη καὶ ὀδυνηρὴ συναίσθησις τοῦ παθήματος καὶ ἀμαρτήματος, ἐφικτὴ πρὸς τελεσφόρηση μόνον στὴ διάρκειαι τοῦ ὕπνου, σὰν δηλαδὴ νὰ ἔχει ἀναβλύσει ἀπὸ τὸ ὑποσυνείδητο: «στάζει δ' ἐν θ' ὕπνω πρὸ καρδίας / μνησιπήμων πόνος καὶ παρ' / ἄκοντας ἤλθε σωφρονεῖν» (179-181).

Ἐφόσον οἱ λέξεις «φρόνησις» καὶ «φρονεῖν» ἔχουν πρακτικο-νοητικὴ σημασίᾳ, ἐρμηνεύεται ὀρθῶς τότε καὶ ἡ φερόμενη ὡς γνώμη τοῦ Ἐμπεδοκλέους, ὅτι ἡ «φρόνησις» τῶν ἀνθρώπων ἀλλάζει μὲ τὴν ἀλλαγὴ τῆς «ἐξέως» τους («μεταβάλλοντας

1. Βλ. Ἡσιόδου Ἐ ρ γ α καὶ Ἡ μ έ ρ α ι 218: «... παθὼν δέ τε νήπιος ἔγνω», καὶ Ὁμήρου Ἰ λ ι ά ς, Υ 198: «... πρὶν τι κακὸν παθεῖν ρεχθὲν δέ τε νήπιος ἔγνω». Ἐξ ἄλλου, πρβλ. Δημοκρίτου B76: «νηπίοισιν οὐ λόγος, ἀλλὰ ξυμφορὴ γίνεται διδάσκαλος»,

τὴν ἔξιν μεταβάλλειν φησὶ τὴν φρόνησιν», B106) καὶ ὅτι ἡ ἀλλοίωση τῶν ἀνθρώπων στὴ φύση τοὺς συνεπιφέρει καὶ ἀλλοίωση ὅσων αὐτοὶ φρονοῦν («ὄσσον δ' ἀλλοῖοι μετέφυν, τόσον ἄρ' σφίσι καὶ τὸ φρονεῖν ἀλλοῖα παρίσταται», B108· πρβλ. B107).

Εἶχε προηγηθεῖ ἡ γνώμη τοῦ Παρμενίδου, ἡ ἐπηρεασμένη ἴσως ἀπὸ τὴν ἰατρικὴ ἀνθρωπολογία τῆς ἐποχῆς του, ὅτι ἡ νόηση καὶ ἡ φρόνηση ὑπέχουν ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν «κρᾶσιν μελέων πολυπλάγκτων» κάθε ἀνθρώπου: «ὥς γὰρ ἐκάστοτ' ἔχει κρᾶσις μελέων πολυπλάγκτων, / τὼς νόος ἀνθρώποισι παρέστηκεν· τὸ γὰρ αὐτὸ / ἔστιν ὅπερ φρονέει μελέων φύσις ἀνθρώποισιν / καὶ πᾶσιν καὶ παντί· τὸ γὰρ πλεόν ἐστὶ νόημα» (B16). Πρόδηλο εἶναι ὅμως, ὅτι ἡ σχετικιστικὴ τοῦ κύρους τοῦ νοεῖν καὶ τοῦ φρονεῖν ἔντονη αὐτῆ ἐκφραση ἀκραίου βιολογισμοῦ βρίσκεται σὲ ὀξύτατη ἀντίθεση πρὸς ὅσα ὁ ἴδιος ὁ Παρμενίδης πρεσβεύει γιὰ τὴ γνήσια γνώση, τὴ σύστοιχη πρὸς τὴν ἀδήριτη κατάφαση τοῦ «ὄντος καὶ μόνῃ ἀληθινή, ἀκατάλυτη, κείρια καὶ ἀκέραιη, καθὼς ἔχει ἀντικείμενο αὐτόθετο καὶ ἀνεκτόπιστο κατὰ λογικὴν ἀναγκαιότητα, ὅπως τὸ «Ἀληθείης εὐκυκλέος ἀτρεμὲς ἦτορ» (B1-8). Καὶ πιθανότατο εἶναι ὅτι ἡ σχετικιστικὴ αὐτῆ γνώμη ἀναφερόταν μόνον στὴν ἐμπειρικὴ γνώση, τὴν ἀποτελούμενη ἀπὸ «βροτῶν δόξας, ταῖς οὐκ ἐνὶ πίστις ἀληθῆς» (B1· πρβλ. B 8.51-52), καὶ ἄρα χαρακτηρισμένη ἀπὸ τὴν μειωτικὴ τοῦ κύρους τῆς ὑποκειμενικότητά¹, ὥστε καὶ συναρτημένη ἐνδεχόμενα πρὸς τὴν «κρᾶσιν μελέων» τοῦ κάθε φορὰ ὑποκειμένου τῆς· ὅπου ἐξ ἄλλου σιωπηρὰ συμπεριλαμβάνονται καὶ οἱ πρακτικο-νοητικὲς ἐπιδόσεις τῶν ἀνθρώπων («ὅπερ φρονέει μελέων φύσις ἀνθρώποισιν» B16).

Ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἀναμφίβολα δέχεται σὲ περιορισμένη μόνον ἔκταση τὴν προσδιοριστικὴ ἐξάρτηση τῶν πνευματικῶν ἐπιτεύξεων τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν «ἔξιν» του καὶ τὶς ἀλλοιώσεις τῆς· δηλαδὴ, μόνον γιὰ τὴν πρακτικὴ νόηση ἢ καὶ διάθεση τοῦ ἀνθρώπου («φρονεῖν» καὶ «φρόνησιν») καὶ μόνον στὶς ὅχι ἐδραῖες εἴτε κορυφαῖες ἐπιδόσεις τους, πρεσβεύει, ὅτι ὑπέχουν προσδιορισμὸ ἀπὸ τὴν ψυχικοσωματικὴ διάπλασή του ἢ καὶ τὸν λεγόμενο χαρακτήρα του, καὶ ἄρα ὑπέχουν ἀλλοιώσεις ἀπὸ τὶς ἐπισυμβαίνουσες ἀλλοιώσεις τους.

1. Βλ. Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφία καὶ Διαλεκτικὴ*, 1990, σ. 72.

R É S U M É

Sur la philosophie d'Empédocle.

Interprétation de fragments d'Empédocle :

D'après les vers 9-13 du fragment B3, correctement interprétés, pour l'acquisition de la connaissance est requise une opération cognitive qui porte sur l'aspect de chaque chose révélateur de son être («πῆ δῆλον ἕκαστον») et qui s'effectue par l'ensemble des facultés perceptives («πάση παλάμῃ») en action unitaire, c'est-à-dire finalement par l'intellect en sa fonction synthétique («νοῆσαι», «νόει»), les organes sensoriels n'y contribuant qu'en tant que voies de transmission («πόρος, ἀμαξιτὸς εἰς φρένα»).

Pour corroborer et clarifier cette interprétation sont cités les vers 447 et 448 du Prométhée Enchaîné d'Eschyle et le passage 184cd du Théétète de Platon.

Ensuite, est commenté le fragment B2 où sont déplorées l'étroitesse, chez la plupart de leurs "mortels", des voies d'accès à la connaissance et par conséquent la misère de leur existence, puisqu'ils se bornent, au cours de leur courte vie, à connaître seules quelques petites parties du Tout, rencontrées par eux au gré du hasard.

Et de cette interprétation et ce commentaire il est conclu que la gnoséologie d'Empédocle, en dépit d'une opinion courante, n'est pas matérialiste.

A la suite de références aux fragments B17, B132, B133 et B134, où est exposée ou impliquée une doctrine concernant la divinité, et aux fragments B2 et B23, où est exprimée une certaine morale d'écrivain, le commentaire se concentre sur le fragment B110, où l'homme aspirant à la perfection morale est appelé à s'adonner aux valeurs spirituelles avec un dévouement intégral; et dans ce contexte est proclamée la transcendance des valeurs spirituelles et en même temps une sorte de panlogisme (cf. B103).

Dans le même contexte, et après une référence aux vers 175-182 de l'Agamemnon d'Eschyle, est présentée la distinction sémantique entre les verbes νοεῖν et φρονεῖν, celui-ci correspondant à l'intelligence pratique, celui-là à l'intelligence tout court. Après quoi une interprétation est avancée des fragments B106 et B108, où la «φρόνησις» et le «φρονεῖν» apparaissent comme étant soumis à l'influence effective de la «ἔξις» de l'homme — ce qui rappelle du reste le fragment B16 du poème de Parménide, où le «νόημα» et le «φρονεῖν» apparaissent aussi comme étant influencés ou déterminés par la «κρᾶσις μελέων» de l'homme.

D'après cette interprétation, donc, des fragments B106 et B108, l'influence qu'exerce le facteur biologique, voire psychique («ἔξις»), sur l'intelligence des hommes est limitée au domaine des jugements axiologiques («φρονεῖν»), et notamment de ceux provenant des gens communs dominés par les soucis de la vie quotidienne.